

Друго е при „Казаларската царица“. Този роман не притежава нито „епичността“ на „Под игото“, нито панорамността на „Нова земя“, жизненият и национално-исторически терен е доста стеснен¹². Броят на персонажите е обогатен, действието се разгръща в сферата на личното и протича в две ту взаимно свързани, ту взаимноизключващи се сюжетни линии, устремени към общо взето, щастлив завършек. Тук не трябва да търсим широко епично платно. Носещи черти на психологически роман, той е близък до любовния роман, а също така и до социалния, доколкото личната драма, която е канавата на сюжета, си има социални координати.

В центъра на романа е заглавната героиня, селската учителка Цонка, на която поради роля, която е играла в любителско театрално представление, селяните са прикачили прозвището *Казаларската царица*, една миловидна, премного доверчива и, както се оказва в хода на разказа, прелъстена и забременяла мома. Тя обича страстно привлекателния, но безскрупулен красавец Трайчев и за да успокоят патриархално мислещите съселяни и да избегнат хорски одумки, двамата се представят за женени. Вазов още в първата глава въвежда персонажа на Трайчев, у когото вижда нещо „антипатично“, а един от спътниците го определя като „казаларски дон Жуан“. Това не е случайна реминисценция, защото образът на дон Жуан се споменава във връзка с Трайчев няколко пъти („донжуански притежание“, „донжуански вид“, „донжуански мустаци“, „донжуански похождения“). Вазов обича да цитира, респективно да назовава в произведенията си автори, заглавия и най-често образи от световната литература, с което показва своята съпричастност към други литератури, отношението си към други писатели, като същевременно и „доизяснява“ своите герои. Той характеризира Трайчев и чрез този герой от южноевропейските предания и литературни творби (например в пиеса от Молиер, спомената още в „Българска христоматия“) – Дон Жуан, безсъвестен женкар, който прелъстява, мами и след това изоставя обектите на своята похот. И Трайчев вече се е наситил на доверчивата мома, изоставя я и се стяга за политическа кариера в столицата, като я подsigурява с подходяща женитба.

За тази сюжетна линия Вазов използва истинска случка, за която научава при пътуване до Търново през 1902 г. от мил събеседник – „...дойде дума за съдбата на една основна учителка в село Стражица, в Търновско, излъстена подло от един малък чиновник. Историята на тази учителка ме покърти, направи ми дълбоко впечатление и дълго занимава ума ми, додето ми вдъхна мисълта да я взема за канав на един социален роман“¹³. Основният конфликтен възел на романа е свързан с Цонка. Всички действащи лица в една или друга степен се съотнасят към тая злощастна учителка, като по този начин открояват своя характер и морал. Стремейт на Цонка към личностно щастие се проваля, досега уважавана от съселяните и обичана от децата учителка, тя изведнъж се оказва блудница, „паднала“ жена, извън господстващите морални норми и изпада в остра жизнена криза.

В сюжета присъстват моменти, характерни за любовния роман, но от друга страна, конфликтът, в който е въввлечена Цонка, се дължи на социално-нравствени измерения, които изпъкват в романа. Когато Вазов сам характеризира „Казаларската царица“ като социален роман, той няма предвид само своите наблюдения върху обществения живот в столицата и провинцията, но и изострената ситуация, в която попада Цонка.